

Prof. dr. Ismet Dizdarević, Filozofski fakultet u Sarajevu

OSJEĆANJE KRIVICE I KAJANJA PLANERA I IZVRŠILACA GENOCIDA

Sažetak

U toku Drugog svjetskog rata njemački fašisti su izvršili genocid na negermanskim narodima, posebno nad Jevrejima. Mnogo je nevinih ljudi protjerano iz svojih domova, mnogi si fizički i psihički mučeni, a veliki broj je strijeljan, obješen ili spaljen. U toku agresije na Bosnu i Hercegovinu nad Bošnjacima je izvršen grozomorniji genocid. Srpski nacionalisti su nemilosrdno proganjali Bošnjake, mučili su ih u logorima i kazamatima i masovno ubijali. Planerima i izvršiocima genocida nad Bošnjacima Bošnjaci su bili "krivi" samo zato što su ostali ono što su uvijek bili Bošnjaci i što su se, po svojim vjerskim uvjerenjima, osjećali muslimanima.

U radu se analiziraju izjave i ponašanja ratnih zločinaca kojima je 1945. godine suđeno u Nirnebergu i kojima se sada sudi u Hagu. U izjavama njemačkih planera i izvršilaca genocida u uspoređi sa ponašanjima i izjavama srpskih planera i izvršilaca genocida nema razlika. Većina zločinaca ne ispoljava osjećanje krivice niti kajanja za izvršene zločine. Oni, čak, misle da nisu uopće krivi jer zločine koje su izvršili ne doživljavaju zločinima već "pravednim djelima". Oni su, kako izjavljuju, samo branili srpski narod od "napada i progona Turaka". Moguće je očekivati oprostaj samo ako se planeri i izvršioци genocida nad Bošnjacima iskreno pokaju i ako kajanje javno iskažu i zatraže oprost. U slučajevima ispoljenog kajanja i zatraženog oprosta moguće je očekivati oprost, ali za duboke usjekline genocida zaborava nema niti je psihološki moguć.

* * *

Kodifikacija genocida kao međunarodnog krivičnog djela je ostvarena nakon Drugog svjetskog rata, iako su pojave masovnog ubijanja nacionalnih ili vjerskih skupina zabilježene i u Prvom

svjetskom ratu. Brutalni, grozomorni, masovni progoni, mučenja i ubijanja pripadnika negermanskog naroda, a naročito Jevreja, su rezultirali iz genocidnog plana kojeg je Hitler i njegovi sljedbenici, prije i u toku Drugog svjetskog rata, ostvarivali na "neprijateljima njemačkog naroda". Svoje mračne planove i njihova surova ostvarenja su, sredstvima psihološke propagande, prikazivali "opravdanim" mjerama zaštite "pripadnike uzvišenog naroda, naroda plave krvi", od onih pojedinaca i grupa koji su u "jasnoj i dokazanoj namjeri i ponašanju" ispoljili "mržnju, agresivne pobude i aktivnosti" opasne za njemački narod. U nacističkoj doktrini je jasno iskazano šta treba i kako činiti za "odbranu od opasnosti": svjesno, odlučno i sa dubokim uvjerenjem o "pravednosti" i sa mjerama najviše surovosti i nečovječnosti onemogućiti "neprijatelje naroda čiste rase", a naročito Jevreje, da ostvare svoje "planirane zločinačke aktivnosti." Ishod " odbrane naroda plave krvi" je bio vidljiv cijelom svijetu: *masovna ubijanja, progoni i strahovita mučenja u kazamatima i logorima.*

Psihosocijalni korijeni genocida i masovnih ubijanja

Kako je moguće naučno objasniti korijene genocida i masovnog ubijanja? Ko je kriv za sve ono što je genocid¹ sobom

---

¹ Iz značenje termina "genocid" vidljiva je njegova suština. Termin "genocid" je kovanica grčke riječi genos-rod, pleme i latinske riječi occidere - ubiti. U Rezoluciji Generalne skupštine UN (od 11.12.1946) je značenje pojma "genocid" jasno je određeno. Genocid je "uskraćivanje prava na opstanak cijelim ljudskim grupama, kao što su ubistvo (homicid), uskraćivanje prava na život pojedinim ljudskim bićima." U Rezoluciji je rečeno da je genocid međunarodno krivično djelo (zločin), da je u svim povijesnim periodima izazvao velike štetne posljedice i da je, za oslobođenje od genocida, potrebna puna međunarodna saradnja. U prva dva člana Konvenciji o sprječavanju i kažnjavanju genocida, koja je usvojena Rezolucijom broj 1386 (XIV) Generalne skupštine UN, je precizirano ono što je u termin "genocid" sadržano: *namjerno uništavanje nacionalnih, etničkih, rasnih ili vjerskih skupina.* Naglašeno je i da je namjerno, odnosno plansko i svjesno uništavanje određenih skupina teško krivično djelo protiv čovječnosti i međunarodnog prava. Genocid je, u svojoj biti, veliki zločin (magnum crimen) i po načinu i širini i po veličini posljedica koji iz, ovog animalnog kriminalnog djela, rezultiraju. S obzirom da su u prvom i drugom članu Konvencije o sprječavanju i kažnjavanju genocida od 9. decembra 1948. godine, sadržane i polazne psihološke osnove važne za objašnjenje psiholoških korijena genocida, citirat ćemo sadržaje oba člana. U prvom članu piše da "*strane ugovornice utvrđuju da je genocid, bez obzira da li je izvršen za vrijeme mira ili rata, međunarodno krivično djelo i da preuzimaju obavezu da ga spriječe i kazne.*" U članu dva je precizirano koja krivična djela se smatraju

nosio i fizičke i psihičke posljedice koje je, pripadnicima određenih naroda ili nacionalnih manjina, nanio? U brojnim studijama o ranijim genocidima, kao i u studijama o korijenima, tokovima i posljedicama genocida koji se odigrao u Bosni i Hercegovini, u posljednjoj deceniji dvadesetog stoljeća, se razmatraju *uloge i stupnjevi odgovornosti za izvršene zločine pojedinaca, političkih organizacija, državnih uređenja i naroda iz kojih su izrasli idejni začetnici i izvršitelji genocida*. Ko je kriv? Pojedinci, političke organizacije, vlade ili određeni narodi? Jedni tvrde da su pojedinci isključivi krivci. Narod ne može biti kriv. Svoje gledište o individualnoj krivici za genocid dokazuju genetskim predispozicijama. Ljudi se rađaju, ili sa agresivnim, ili sa altruističkim genetskim predispozicijama. Ako naslijeđena agresivna sklonost pojedinaca bude kasnije, u procesima socijalizacije, posebno u obitelji, razvijana i podsticana moguće je očekivati genocidna ponašanja, naravno, u okolnostima u kojima se genocidni porivi i genocidna ponašanja motiviraju i nagrađuju. Drugi ne osporavaju značaj osobnih karateristika pojedinaca, ali ne zanemaruju i ulogu kulturnih faktora, posebno tradicije i dominantnih, pisanih i nepisanih, moralnih standarda. Svoje gledište baziraju na agresivnim i zločiničakim ponašanjima pojedinaca uvjetovanih karakterom uređenja u kojem žive. Rimski vojnici su ubijali zarobljene neprijateljske vojnike i zlostavljali njihove žene i djecu, jer su svoje postupke smatrali moralnim i opravdanim. Osjećaj grižnje savjesti zbog zločina koje su izvršavali, nisu doživljavali najviše zbog dominacije moralnih standarda o potrebi i opravdanosti ubijanja i mučenja osoba koje su Rimljani smatrali neprijateljima. Treći ističu da se glavni razlozi genocidnih ponašanja pojedinaca, socijalnih organizacija i (ili) vlada nalaze u genocidnom karakteru određenih naroda. Na pitanja da li su Hitler i njegova vlada, odnosno, u novije vrijeme, Slobodan

---

djelima genocida: "U Konvenciji kao genocid se smatra bilo koje od navedenih djela učinjenih u namjeri potpunog ili djelimičnog uništenja jedne nacionalne, etničke, rasne ili vjerske grupe kao takve:

- (a) ubistvo članova grupe;
- (b) teška povreda fizičkog ili mentalnog integriteta članova grupe;
- (c) namjerno podvrgavanje grupe životnim uvjetima koji vode njenom potpunom ili djelimičnom uništenju;
- (d) mjere uperene na sprječavanje rađanja u okviru grupe;
- (e) prinudno premještanje djece iz jedne grupe u drugu."

Milošević i njegovi bliski saradnici mogli planirati i izvršiti poznate, strahovite zločine da nisu imali podršku i odobravanje njemačkog odnosno srpskog naroda. Njihov odgovor je: **zločini, a pogotovo zločini takvih razmjera ne bi se uopće dogodili.**

Zašto jedna skupina ljudi želi da uništi drugu? Koji ih motivi podstiču na to? Šta osjećaju kada ubijaju, ne jednog čovjeka već više ljudi? Da li osjećaju grižnju savjest zbog ovog, neljudskog čina? Ako je osjećaju, zašto nastavljaju da čine zlo? Mnogo pitanja a malo odgovora. Odgovor na ova pitanja omogućava bolje razumijevanje psiholoških korijena genocida i masovnog ubijanja. Istaknuti istraživač psiholoških korijena genocida i drugih nasilja Ervin Staub ukazuje, pored osobnih razloga, na ekonomske i kulturne faktore kao bitne motivacione izvore genocida i drugih nasilja. "Ekonomske uvjete - ističe E. Staub - u krajnoj liniji mogu rezultirati izgladnjavanjem ili prijetnjom životu. Ishodi manje ekstremnih ekonomskih uvjeta mogu se ispoljiti u odgođenoj deprivaciji, deterioraciji materijalnih dobara ili, najmanje, u osujećenju unapređenja blagostanja. Neprijateljstvo i nasilje, bilo političko nasilje između unutarnjih grupa, bilo rat s vanjskim neprijateljem, prijete i ugrožavaju život. Političko nasilje prijete sigurnosti čak i onim ljudima koji su izvan njega. Rasprostranjeno kriminalno nasilje, također, ugrožava život i sigurnost. Rat je prijatnija, u najmanju ruku, životu samo određenim članovima društva i utiče na mnoge aspekte društva. Rapidne promjene u kulturi i društvu - naprimjer, brze tehnološke promjene i prateće promjene na radu i socijalnim običajima, također, psihološki utiču na teške uvjete života. One mijenjaju ustaljene standarde življenja i vode dezorganizaciji." (Staub, E., 1995., str. 14). U teškim životnim uvjetima ljudi su preokupirani putevima izlaska iz tih stanja. Nije bitno koji su i kakvi su bitno je da vode nekom rješenju. Bitno je prevazići poteškoće, ostvariti zamišljena očekivanja i dostići ciljeve do kojih je moguće nalakše i najbrže doći. Iz teških životnih uvjeta (depresija, kriminalitet, socijalna dezorganizacija, fizička i materijalna nesigurnost) izrastaju odgovarajuća psihološka ponašanja ljudi. Promjene koje se javljaju, nakon razaranja tradicionalnih načina življenja, uzrokuju pogreške u procjeni svijeta i stvarnosti. S obzirom da je pouzdana percepcija svijeta važan uvjet sigurnosti, normalno je očekivati da će ljudi biti snažnije motivirani u traženju rješenja, ustvari, u traženju izlaska iz neugodnosti koje sobom nosi neizvjesnost i dezorijentacija. Jedan od puteva izlaska je izgradnja novog pogleda na svijet. I

promjena u perceptivom sagledavanju i razumskom uviđanju "nove stvarnosti", također, smanjuje nesigurnost i anksioznost. Osjećanje grupne pripadnosti je važan pokretač aktiviteta pojedinaca. Međutim, kada grupa kojoj pripadaju pojedinci "funkcionira slabo i ne obezbjeđuje zaštitu i dobrobit, poštovanje i vrednovanje te grupe se umanjuje; oštećen je njihov društveni self- koncept. Budući da se ljudi, u značajnom stupnju, definiraju po svome statusu u grupi zato je i normalno što većinu ljudi, pozitivan stav njihove grupe prema sebi vide kao najbitniji uvjet za osobnu samoprocjenu a, naročito, u teškim vremenima. Zato će i potreba za zaštitom i unaprjeđenjem društvenog self koncepta ili potreba za pronalaženjem nove grupe s kojom će se identificirati biti snažna." (Staub, E., 1995., str. 16)

Teški životni uvjeti utiču na odnose među članovima grupe, otežavaju komunikaciju i motiviraju ljude da misle samo o sebi. U suočavanju sa teškim životnim uvjetima, pogotovo kada ih ne mogu ublažiti ili otkloniti, ljudi ispoljavju osjećanje ugroženosti i frustriranosti. Psihološka reagiranja na teške životne uvjete su očekivana. Očekivana su, jer ugrožavaju dva glavna ljudska cilja: *opstanak* i *sigurnost*. Porast potrebe za samoodbranom izrasta iz tjelesne i psihičke ugroženosti. U cilju samoodbrane vlastitih života ili očuvanja tjelesnog integriteta, ljudi nastoje da otklone stvarne ili percipirane izvore svojih poteškoća i problema. Motivi koji izrastaju iz osjećanja ugroženosti vlastitih individualiteta, osobnih doživljaja sebe i svijeta oko sebe i ishoda percipiranih procesa rastakanja društvenih vrijednosti i tradicija zapravo društvenih vrijednosti koji su, za njih, bili izvori sigurnosti, postaju snažni pokretači njihovih namjera i aktivnosti. U ponašanjima se uočavaju ishodi aktualnih djelovanja ili reaktiviranih ranijih latentnih motivacionih usmjerenja. Bez obzira da li su rezultirali iz aktualnih teških stanja ili su samo postaknuti "povoljnim okolnostima" motivacioni procesi su sjedinjeni istom psihološkom sadržinom: *destruktivnim namjerama i naglašenim neprijateljstvima prema drugim pojedincima ili skupinama, zapravo prema pripadnicima drugih naroda ili drugih vjeroispovijesti*. Ervin Staub ukazuje na istu činjenicu. Ističe da prijetnje i frustracije uvećavaju neprijateljstvo i želju da se naudi ljudima koji su "uzročnici" njihovih problema, ali i da uvijek ne postoji osoba ili osobe koje bi okrivili. Ponekad oni uočavaju da su krivci njihovih nevolja isuviše moćni, ili su vođe s kojima su se poistovijetili pa, zbog toga, ne mogu ili ne žele svoje neprijateljstvo usmjeriti prema njima, već ga

kanališu prema drugima, slabijim pojedincima ili skupinama. Intenzitet neprijateljstva raste kada misli da je njihovo teško stanje prouzrokovano nepravdom a, naročito, kada je povezan sa spoznajom ili naslućivanjem da drugi ne žive u poteškoćama sličnim njihovim.

Teški životni uvjeti jesu važan korijen zla - genocida i masovnog ubijanja. Uticaj teških životnih uvjeta može biti pojačan, ublažen ili jako slab u rađanju i realiziranju genetskih pobuda. Koji će stupanj uticaj biti uveliko zavisi od karakteristike određenih kultura. Povjesne činjenice govore da su se planeri i izvršitelji genocida i masovnih ubijanja rađali i živjeli u kulturama u kojima je potreba za genocidom bila duboko utkana u obrascima ponašanja ljudi te kulture. U tim kulturama je dugo živio aktivni potencijal za grupno nasilje. Egzistirao je u latentnom vidu a ponekad se, u rudimentarnim vidovima agresivnosti, javno ispoljavao. Najčešće je tretiran kao benigna, epizodna pojava. Istina o vlastitoj zabludi žrtve su, nažalost, spoznavala tek kada su, na vlastitoj koži, osjetili posljedice od aktualiziranih genocidnih pobuda. Potencijalne žrtve nisu, u početnim etapama psiholoških priprema za genocid, kod kasnijih izvršitelja genocida, u njihovim ponašanjima, zapažali značajne indikatore genocidnih stremljenja i aktivnosti koji će, kada se ovi "mirni građani" nađu u okolnostima "pogodnim za zločin", biti realizirani na način koji prevazilaze ponašanja krvoločnih životinja i to ne kada su site, već kada su gladne.

Psihološka analiza toka i posljedica genocida u svijetu (holokaust, genocid u Kambodži, masovna ubijanja u Argentini) kao i analiza posljednjeg genocida koji se dogodio, u toku agresije (1992-1995), u Bosni i Hercegovini su pokazala vezu između prethodnih priprema i čina genocida. Pokazale su, zapravo, da je bilo moguće u fazi planiranja agresije i genocida, u načinima ponašanja potencijalnih izvršilaca i potencijalnih žrtava, još u etapi dužih priprema za genocid otkriti ili nazrijeti indikatori onoga što će se kasnije desiti. Psihološkom propagandom je utiskivano u svijest naroda, iz kojeg su izrastali potencijalni nasilnici, osjećanje superiornosti, nacionalne uzvišenosti i vjerske pravovjernosti i, zbog toga, opravdanosti istrebljivanja drugih naroda jer oni, tobože, ne priznaju ovu njihovu, povjesnu, kulturnu i moralnu "nadmoćnost". Osim toga oni su "glavni uzročnici" njihove patnje a postoje i "dokazi" da pripremaju napad na njih. "Mi" smo jedno a "Oni" su drugo. Srpski nacionalizam, kao i drugi ekstremni i militantni nacionalizmi, je izrastao upravo iz takvog dihotomnog,

polarizovanog shvatanja i razvijanog uvjerenja u okviru stvarnih ekonomskih nedaća, osjećanja bezizlaznosti i potrebe prevazilaženja doživljaja vlastite slabosti ostvarivanjem "moći" nasiljem nad drugim.

Odanost i poslušnost vođi

U okolnostima psiholoških priprema za genocid su ispoljavanja i druga ponašanja potencijalnih izvršitelja genocida. Potreba za vođom koji će naći izlaz postaje opsesija većine. Ponašanja njemačkog naroda u toku uspona i vladanja Adolfa Hitlera rječito govori o potrebi tog naroda za vođom. Zašto je Adolf Hitler dobio široku podršku, a ne neka druga osoba koja je ispoljavala ekstremizam u pogledima na njemačku stvarnost? Neosporno je da je on i, kao osoba čiji su obiteljski i kasniji uvjeti razvoja formirali u njemu osjećanje mržnje prema negermanskim narodima, a naročito prema Jevrejima i kao osoba koja je ispoljila fantastičnu odanost ideologiji fašizma, najbolje odgovarao tadašnjim potrebama i stremljenjima njemačkog naroda, posebno mladih. U psihobiografskim studijama ličnosti Adolfa Hitlera se njegov izraziti antisemitizam se, kako ističe Ervin Staub, može dovesti u vezu sa podacima o njegovom vanbračnom rođenju, o ispoljenoj mržnji prema svom ocu, o njegovom ubjeđenju da je baka (očeva majka) bila Jevrejka, o njegovom uvjerenju da je njegova voljena majka umrla zbog greški ljekara Jevrejina, o Hitlerovim neuspjesima u kontaktima sa ženama, o njegovim seksualnim nastranostima itd. Pored podataka iz životne historije Adolfa Hitlera, koji mogu poslužiti kao ilustracija mogućih razloga Hitlerove mržnje, i okolnosti u kojima se našla mlada generacija nakon poraza Njemaca u Prvom svjetskom ratu. Mnogi očevi su poginuli ili ostali invalidi, a oni koji su preživjeli nosili su gorčinu poraza i osobnu sramotu, dobar dio njih je ispoljavao simptome postratnog stresnog poremećaja. U nastalom haosu, mlada generacija nije mogla naći oslonca u svojim očevima. Hitler im je "ponudio sebe" kao zamjenu za njihove očeve, ukazao im na "krivce", na izvore njihove patnje, na Jevreje i pozvao ih da idu putem koji on smatra najboljim.

Genocid nad Jevrejima se mogao očekivati upravo zbog nastalih uvjeta i to, ne samo zbog ekonomskih i kulturalnih već i zbog psiholoških, koji su u poslijeratnim vremenima, vladali u Njemačkoj. Očekivalo se ono što se, u nastalom spoju teškog

stanja, vladajućih standarda kulture i posebnih psiholoških okolnosti, moglo nazrijeti da će doći. Očekivala se pogodna osoba koja će tenziju većine, izazvanu nezadovoljstvom, usmjeriti u pravcu "najefikasnijeg rasterećenja." To je jedino mogla biti osoba koja se odlikovala radikalnim stavom i spremnošću da nasiljem vrati "izgubljenu moć narodu plave krvi". U ličnosti i idejama Adolfa Hitlera većina Nijemaca je "prepoznala" osobu koja može ostvariti njihova opća stremljenja i izražene aspiracije za vladanjem nad drugim skupinama. Između njemačkog naroda i Hitlera uspostavljen je odgovarajući interaktivni odnos. Hitler je obećao i ostvarivao izlazak iz teškog stanja i psihološke neizvjesnosti, a narod je prema njemu ispoljavao ono što je vođi trebalo - **odanost i poslušnost**. U stručnoj literaturi se ukazuje na poslušnost autoritetu kao jednom od značajnih psiholoških korijena genocida. Oni koji prihvataju autoritet vođe spremni su prihvatiti i njegovu ideologiju. Eksperimentalna istraživanja Stenli Milgrama o pokornosti autoritetu i teorijske studije Ericha Fromma i Alice Miller o pokornosti kao glavnom izvoru destruktivnosti. E.Fromm pokazuje da su pojedinci u Njemačkoj, u dobu Hitlerove autoritarne vladavine, bježali od slobode i pokorovali se vođi i (ili) grupi. Poslušnost autoritetu, odnosno kako E.Staub ističe da su "izraziti respekt autoriteta i jaka sklonost ka pokornosti druge predisponirane karakteristike koje dovode do genocida i masovnog ubijanja. Očekivati je da će oni, najvjerojatnije, dovesti do neodgovornog ponašanja i do bezrezervnog služenja vođi. Ljudi koji su uvijek bili vođeni od snažnih autoriteta, kada se nađu u teškim vremenima, ne oslanjaju se na svoje vlastite sposobnosti. Njihova jaka potreba za podrškom čini ih podložnim grupi i njezinim vođama." (Staub, E., 1995., str.19)

Izražena poslušnost naroda Hitleru, mudrom i uzvišenom vođi, ohrabrila i njega i njegove sljedbenike da, uz punu podršku većine Nijemaca, realiziraju planirani genocid. Progoni, mučenja i ubijanja Jevreja, kao i pripadnika drugih naroda koje su Hitler i njegovi sljedbenici proglasili "neprijateljima njemačkog naroda" je, uz glasno i prećutno odobravanje ideologijom fašizma pokrenutih masa, realizirana masovno i nemilosrdno.

Usporedba genocidnog ponašanja Nijemaca, odanih Hitleru sa genocidnim ponašanjem pripadnika "nebeskog naroda" vođenih od "velikog vožda" Slobodana Miloševića i njegovih sljedbenika, Radovana Karadžića, Ratka Mladića i drugih ideologa i izvršitelja genocida nad Bošnjacima je, uz određene povjesne, vremenske i

kulturne specifičnosti, prihvatljiva i opravdana. Na Gazimestanu masa je prepoznala svoga vođu. Nakon ratobornih izjava Slobodana Miloševića masa je spontano izrazila svoju odanost i pokornost. U toku psihološke pripreme genocida nad nesrbima aktualizirano je ono što se stoljećima "iz generacije u generaciju, u srpskoj mitologiji, prenosilo isto, *nerealno poimanje*, sebe i drugih. Na sijelima i prelima, gozbama i svadbama guslari su zanosno opjevali junaštvo i časnost Srbina, uzdizali njegovu pravdoljubivost i milosrdnost, ukazivali na njegovu zaštitničku brižnost za nemoćne i nevine. U veličanju svojih, nacionalnih i vjerskih osobenosti, uvijek su naglašavali svirepost, ubilačku strast i podmuklost drugih naroda, posebno "poturica" i "Turaka". Dugo razvijane i podsticane predrasude su se, u okolnostima nacionalizma, *otvoreno ispoljile*. U ideologiji velikosrpskih teritorijalnih pretenzija i "duhovnog" i "naučnog" opravdanja progona nesrba, "mali ljudi" su našli potvrdu za zločine nad Bošnjacima." (Dizdarević, I., 2003., str. 35)

Bošnjaci nisu očekivali nastavak ranijih genocida

U ponašanju žrtava najtežih zločina, zločina genocida i masovnih ubijanja, se otkrivaju pobude i ponašanja izvršitelja ovih kriminalnih radnji. Iz iskaza preživjelih žrtava genocida moguće je uočiti kriminogene osobine izvršitelja, njihova pretenzija dokazivanja svoje "nadmoćnosti" ponižavanjem i mučenjem nemoćnih kao i ono što je duboko utkano u njih - ideološki fanatizam. Barbari su uvijek Barbari bez obzira da li su dati liku fašiste, komadanta logora namijenjenog za istrebljenje Jevreja, ili osobi surovog argentiskog vojnika odanog diktatoru koji, bez grižnje savjesti, ubija druge ili u liku srpskog nasilnika, uvjerenog u opravdanost ubijanja svakog pojedinca koji se "ne krsti sa tri prsta" i koji je, prethodno obučen, da progoni, muči i sadistički ubija djecu, žene i nemoćne starce samo zato što su njihova imena Haso, Mujo, Safija, samo zato što su oni, kako on pogrešno misli, "Turci", "poturice". Ponašanje drugih žrtava genocida dosta nalikuje na ponašanje žrtava holokausta. *Pedeset godina nakon genocida nad Jevrejima, dogodio se genocid nad Bošnjacima. Bošnjaci nisu vjerovali da se četničko nasilje koje su doživjeli u Drugom svjetskom ratu neće ponoviti.* Bošnjaci nisu sagledavali posljedice od viđenog da je "oživljavanja četničkog pokreta u Srbiji, a kasnije i u Bosni i Hercegovini, sredinom osamdesetih

godina, ponovo donijelo stare uniforme, zastave, pjesme i slogane kao sastavni dio njegove rehabilitacije. Četnički pokret bio je, naime, osnova srpskog nacionalističkog pokreta. Ovakvi otvoreni signali trebali su izazvati uzbunu u muslimanskoj zajednici, ali je relativno mali broj pojedinaca na njih obratio pažnju." (Cigar, N., 1998., str. 134.) I u uvjetima pogoršane situacije Bošnjaci su se nadali da im se neće desiti ono što im se desilo. Vjerovali su srpskoj propagandi, odbijali su da kupuju oružje, nisu očekivali da će ih sutra proganjati njihove prve komšije koje su smatrali bliskim prijateljima, reagirali su "mirenjem sa sudbinom uz objašnjenje da kako god su stvari sada loše one mogu postati još gore. Pojedinci su očajnički pokušavali da se održe izbjegavajući da učine bilo što što je moglo provocirati još nasilnije reakcije. Naprimjer, iako su srpske snage zauzele Banja Luku na samom početku konflikta, nesrbi su protjerivani postepeno. Prema riječima jednog tamošnjeg posmatrača, usprkos rastućoj klimi terora od strane srpskih zločinaca, mnogi lokalni muslimani su bili spremni da kažu: "Najvažnije je da nam granate ne padaju na glave. Sve drugo je lakše podnijeti." U očaju, mnogi muslimani su se nadali da mogu izmaći težoj sudbini podmićivanjem člana specijalne jedinice armije bosanskih Srba da ih prebaci preko granice u Crnu Goru. A kad su prešli granicu, bili su ubijeni." (Cigar, N., 1998., str. 137.)

Općenito bi se moglo reći da je ponašanje žrtava "pomagalo" nasilniku da se odluči za ovaj ili onaj, oštiji ili "blaži", postupak. Nasilnici su tada su tada mogli "prilagoditi" svoje postupke ispoljenim ponašanjima žrtava, a to to je značilo da mogu primjeniti metode torture i načina ubijanja pojedinaca ili grupa pojedinaca dobijenim instrukcijama od planera i nosilaca genocida i svojim, osobenim kriminalnim sklonostima. Mogao je svaki nasilnik: da psihički maltretira žrtvu, da osporova vrijednost njenog nacionalnog i vjerskog identiteta, da primjenjuje surove, sadističke tehnike fizičkog mučenja i (ili) da ubija nevine i nezaštićene na načine koji nisu viđeni ni u najstrašnijim filmovima strave i užasa.

Rezultati viktimoloških istraživanja, kako smo ranije istakli ukazuju na, veći ili manji, udio žrtve u nasilju izvršenom nad njom. Opisi karakterističnih ponašanja žrtvi u individualnim nasiljima, u masovnim ubijanjima i genocidu koji su se dešavali u raznim vremenima i u raznim društvenim okolnostima su uvjerljivi pokazatelji ponašanja koja protivrječe razumskom rezoniranju. Teško je razumski prihvatiti da neko "želi" da ga neko napadne, maltretira, siluje i što je, još više neshvatljivo, da ga liši života. Ali,

očito je, da su takva ponašanja žrtve ispoljavale i da će ih i dalje ispoljavati ako društvo ne posveti odgovarajuću pažnju žrtvama. Stiče se dojam da društvo više vodi računa o kriminalcima i izvršiteljima genocida nego o žrtvama kriminala odnosno o žrtavama ratnog zločina i (ili) žrtvama genocida. Psihološki nalazi pokazuju da nose višestruke posljedice od pretrpljenog nasilja. Tjelesni i psihički simptomi doživljene traume ne prestaju nakon završetka nasilja, već mogu trajati više godina, pa i decenija. Žrtve nasilja, a naročito žrtve genocida pokazuju otežano ili skoro nikakvo socijalno funkcioniranje. Ne mogu da nađu smiraj koji žele, nastoje da osjete zadovoljstvo u svakodnevnom življenju koje ih je, prije stresnih događaja, ispunjavalo, ne mogu da se oslobode sjećanja na traumatska preživljavanja iako bi to, ne samo zbog sebe, već i zbog rođaka i prijatelja intimno htjele.

Presude su primljene sa olakšanjem i nadom

Nakon poraza Hitlerove Njemačke, planerima i izvršiocima genocida su izrečene kazne za njihova zlodjela. Presude su, nakon sudskog postupka vođenog od izabраниh sudija država pobjednica (Amerika, Sovjetski savez, Engleska i Francuska), izrečene u Nurnbergu 1946. godine. Na optužničkoj klupi nije sjedio vođa Trećeg Reicha Adolf Hitler jer je, neposredno prije ulaska vojske Alijanse u Berlin, izvršio samoubistvo. Ali su sjedili neki od njegovih najbližih planera i izvršitelja genocida: Hermann Goring, Rudolf Hess, Joachim von Ribbentrop, Alfred Rosenberg, Wilhem Frick, Wilhelm Keitel i drugi. Najveći broj ratnih zločinaca je osuđen na smrt vješanjem.

Presuda koja je izrečena je primljena sa olakšanjem i nadom da se genocid više neće ponoviti. Tragovi posljedica genocida su, u toku i nakon suđenja, bili vidljivi u svim zemljama u kojima je stigla čizma njemačkog fašizma. Preživjeli logoraši, svjedoci masovnih ubijanja, djeca izgubljenih roditelja su potresno govorili o strahotama doživljenih zlodjela. Autentični dokumenti su otkrivali, ljudski neshvatljive, prizore izvršenih djela genocida. Svi oni koji su u tim vremenima a i kasnije slušali ili čitali o tim zlodjelima bili su uvjereni da se genocid neće ponoviti i to ne samo zbog izrečenog uvjerenje država koje su vojnički porazile fašizam, već i zbog iskustvenih spoznaja običnih ljudi da se genocid objektivno više ne može dogoditi.

Ali, nažalost, obećanja moćnih država i nadanja običnih ljudi se nisu obistinila. Genocid u Kambodži (1975), masovna ubijanja u Argentini (1976) i, naročito, genocid izvršen nad nesrbima, posebno nad Bošnjacima (u periodu od 1991-1995.) su pokazali da u svijesti i ponašanju ljudi, političkih organizacija i država, nakon strahota koje su doživjeli Jevreji i pripadnici drugih naroda koji nisu prihvatili i ostvarivali doktrinu fašizma, nisu iščezle genocidne pobude i planovi. Genocid koji se dogodio u ovim zemljama je ishod oživljenih ideje fašizma o opravdanosti uništavanja drugih skupina samo zato što su drugačiji ili samo zato što se ne slažu sa ideologijom moćnih vlastodržaca (npr. Argentina) ili, pak, zato što su "smetnja", "prepreka" ostvarenju njihovih, na sili formiranih uvjerenja, da su pozvani da vladaju drugima. Putevi formiranja kriminalne svijesti kod planera i izvršitelja genocida ili masovnih ubijanja su različiti, ali su ishodi isti. *Sigurno je da se proces formiranja svijesti o opravdanosti uništavanja drugih skupina odvija u odgovarajućim društvenim uvjetima, u uvjetima ekonomske nesigurnosti, socijalne bezizlaznosti i naglašenog mita o povjesnoj veličini svoga naroda ali i naroda koji je, upravo zbog svoje duhovne veličine, "ugrožen" od drugih.*

Suđenje izvršiteljima zločina, a naročito izvršiteljima zločina genocida u Nirnbegu žrtve su shvatile i intimno prihvatile kao dokaz ostvarenja pravde. Presuda planerima i izvršiteljima genocida, Hitlerovim najbližim saradnicima, Jevreji, najmnogobrojnije žrtve, su primili sa velikim olakšanjima. Olakšanje da, ali i ne i dokaz da će svi koji su doprinijeli genocidu biti privedeni sudu pravde. *Nekim od njih ni jedan sud, ni sud jedne države niti međunarodni sud, nije nikad izrekao presudu iako su žrtvama njihova zlodjela bila dobro poznata. I danas, nakon više od 55 godina od izrečenih presuda ratnim zločincima u Nirnbegu, saznaje se o njima da žive kao "mirni građani" sa uvjerenjem da neće biti suđeni i da će, najvjerojatnije, završiti svoj životni vijek nekažnjeno.* U međunarodnom pravu je naglašeno da ratni zločini, a posebno zločini genocida ne zastarjevaju. Sigurno je da bi svaki međunarodni sud preduzeo odgovarajuće pravne postupke u cilju izricanja odgovarajuća kazna zločincima. To je moguće ostvariti samo onda kada su izvršitelji zločina uhvaćeni. A da li su **svi planeri i izvršitelji genocida** koji su, u toku Drugog svjetskog rata, napravili tolika zla privedeni sudu pravde. Odgovor je jasan: Ne. Sa velikom vjerovatnoćom možemo očekivati da će i većina izvršitelja genocida u Ruandi i Bosni i Hercegovini ostati nekažnjena. Zašto?

Kao razlog se obično navodi neefikasnost onih koji su dužni da to urade: policije i (ili) drugih odgovornih organi. Međutim, pogrešno je jedino njih činiti odgovornim. Oni su samo realizatori odluka "viši instanci". Da li su i koliko su "više instance" spremne da poduzmu radikalne mjere u tome pravcu? Ako je prisutno oklijevanje, koje se sada osjeća, onda to treba objelodaniti. Ako odluka "viših instanci" podrazumijeva hvatanje samo glavnih planera i izvršitelja zločina, a ne i svih pojedinaca koji su, makar i neznatno, doprinijeli ostvarivanju zločina ne bi se mogla tretirati kao pravno i moralno ispravna odluka. Prema tome nije u pitanju da li su krivi, jer su stvarno krivi ako su bili u bilo kojoj ulozi u toku izvršavanja zločina, pogotovo zločina genocida, već je **pitanja kolika je krivica** svakog od tih pojedinca. Arije Nejer ističe da i oni "koji su tražili suđenje da bi se individualizovala krivica za ratne zločine suočavaju se sa ključnim pitanjem: može li se jasno razgraničiti između krivice i nevinosti? Ako je jedan čuvar u logoru za pritvor silovao, drugi samo patrolirao duž ograde logora, treći vozio kamion kojim su zatvorenici dopremani u logor, nisu li oni svi koliko i blgajnik logora iz priče Dvajta Mekdonalda. Silovatelj ne bi bio u mogućnosti da počini svoja zlodjela da mu ostali to nisu omogućili svojim delovanjem. A šta ćemo sa onima koji su dozvolili da se skladišni prostor na nekoj farmi ili sportska dvorana koriste kao centar za pritvor, ili sa službenikom iz grada koji je ustanovio etničku pripadnost pritvorenika, ili sa susedom koji je odao njihova skrovišta? Kolika je njihova krivica?" (Nejer, A., 2002., str.264.)

Krivica za učinjena zlodjela i kajanje

Pojmovi "krivica" i "osjećanje krivice" su dva različita pojma, iako se ponekad poistovjećaju. U pravnim i psihološkim leksikonima ili rječnicima krivica se određuje kao "društveno opasna radnja koja povlači krivičnu odgovornost (Petrović, P. S., 1998., str. 139.), a osjećanje krivice kao "neprijatno moralno osećanje koje se javlja kada se stvarno ili samo u mislima prekrši neka moralna norma i predstavlja subjektivnu, bolnu ocenu tog događaja kao moralno neispravnog, a sebe samog kao nedostojnog ili grešnog." (Trebješanin, Ž., 2001., str. 324.) Osjećanje krivice je čin unutrašnjeg sudije, blažeg ili strožijeg "moralnog imperatora", ustvari **savjesti čovjeka**. Osjećanje krivice može biti lahko i prolazno, ali i beskrajno mučenje ako je krivično djelo veće a

savjest pojedinca strožija. U sudskim postupcima se, u izjavima i ponašanjima okrivljenih, se uočavaju značajne individualne razlike u stupnju razvijenosti savjesti. U opisu očitih razlika osjećanju krivice između pojedinaca S. Petrović ističe da "psihopate imaju zakržljalu savest i njima je nepoznato osećanje krivice, ma koliko prestup koji su izvršili bio težak sa moralnog i pravnog aspekta. Osobe, kod kojih je savest razvijena ili stroga, obično pate od osećanja krivice, od koga se brane na razne načine. Prema judeo-hrišćanskom verovanju, osećanje krivice se može ublažiti ili potpuno otkloniti kroz ispaštanje ili kaznu, nakog čega se ponovo uspostavlja poremećeni duhovni mir. Radi toga, osobe sa razvijenom savešću, u želji da se oslobode mučnog osećanja krivice, često pribegavaju raznim oblicima samokažnjavanja, prijavljivanju svoje krivice da bi kroz kaznu dobili oprostaj, ispovedanju kod duhovnika, činjenju dobrih dela itd. Nerazrešeno osećanje krivice ponekad može voditi u suicid, alkoholizam ili mentalnu bolest. Za razliku od psihopata, ova druga kategorija je vrlo zahvalna za sticanje uvida u poreklo i značaj svoga prestupničkog ponašanja, psihoterapiju, primenu vaspitnih mera, rehabilitaciju i resocijalizaciju." (Petrović, P.S., 1998., str. 65.)

U krivičnim postupcima se očekuje da će izvršitelj krivičnog djela priznati svoj delikt. Priznanje ubrzava donošenje odgovarajuće presude. U sudskim postupcima priznanje obično dovodi da ublažavanja kazne izvršitelju krivičnog djela bez obzira na njegovu težinu. Presude koje sada izriče Međunarodni sud u Haagu takođe pokazuje da se priznanje za zločine "isplati". Planerima i izvršiteljima genocida nakon priznanja izvršenih zlodjela se značajno smanjuje dužina zatvorske kazne. Za krivično djelo za koje je, naprimjer, predviđena kazna doživotnog zatvora izriče se kazna zatvora u trajanju petnaest godina pa čak i manje. Priznanje zločina, nažalost, nije uvijek praćeno i **osjećanjem grižnje savjesti**. Osobe koje priznaju krivicu za zločine a nisu uvjereni da su krivi to čine iz straha od kazne a ne zbog onoga što se, u toku i ishodu sudskog postupka, tretira kao moralni čin okrivljenog. Priznanje izvršenih zločina se, ustvari, tumači kao početak **moralne katarze** okrivljene osobe. Da li jeste ili nije početak "moralno čišćenja sebe od zla", da li će ili neće ispoljiti iskreno kajanje zbog izvršenih zločina, posebno zločina genocida, da li će ili neće svojim kasnijim ponašanjem pokazati unutrašnju patnju zavisi od mnogobrojnih činitelja među kojima faktori ličnosti imaju prioritetnu ulogu.

Sudska praksa pokazuje i da sve okrivljene osobe ne priznaju krivicu iako su stvarno krive. Proces i ishod suđenja planerima i izvršiteljima genocida u Nirnbergu su uvjerljivo pokazali da veliki broj pouzdanih dokumenata o njihovim zločinima nije uticao na promjenu njihovog uvjerenja o opravdanosti i pravednosti vršenja tih zločina. Sve predočene dokaze oni su ignorirali a izrečene kazne smrt vješanjem nisu doživjeli sa osjećanjem krivice, već sa osjećanjem žaljenja što nisu mogli, zbog "unutrašnjih zavjera", da do kraja ostvare planirana istrebljenja Jevreja i drugih "neprijatelja naroda plave krvi." Odanost ideologiji fašizma i uvjerenje o svojoj rasnoj superiornosti učinilo ih je neosjetljivim na patnje i umiranje nedužnih u poznatim logorima smrti. U toku suđenja u Haagu kod većine planera i izvršitelja genocida nad Bošnjacima, zapaža se skoro isto ponašanje. Iskazi na pitanje predsjednika Suda da li se osjećaju krivi najčešći odgovori su "Ne osjećam se krivim". Da oni stvarno ne doživljavaju osjećanje kajanja za zločine koje su izvršili vidljivo je iz njihovog ponašanja i verbalnih obrazloženja svoga kriminalnog djelovanja. Ustvari, u "njihovom ponašanju u toku slušanja svjedočenja očevidaca o strahovitim zločinima koji su izvršeni na nevinim žrtvama i u trenutku izricanja presude nisu primjećeni znaci kajanja. Dokumenti o torturama u logorima, kosturi izvađeni iz masovnih grobnica i filmovi o sadističkom ponašanju agresora su, vjerovatno je, doživljavali kao nešto što nije vezano za njih, kao prizore koji su "falsificirani" sa ciljem da se "pravedna borba srpskog naroda" za opstanak okalja, da se obezvrjedje djela "čestitih" boraca za otadžbinu, da se osramote "viteška ponašanja" pripadnika "nebeskog naroda".

Ponašanje zločinaca, za koje postoje validni dokazi o njihovoj odgovornosti za genocid u Bosni i Hercegovini, u toku procesuiranja u Hagu ukazuje i na potrebu iznalaženja mogućih psiholoških razloga takvog ponašanja. Da li su, u izjavama okrivljenih, sadržana njihova uvjerenja da sud nema uvjerljivih dokaza o njihovom ponašanju u toku agresiji na Bosnu i Hercegovinu i da je, zbog toga, moguće osobnim i advokatskim "manverima" biti oslobođen optužbe ili je, pak, u njihovim izjavama utkana samopoznaja i istinsko uvjerenje da, za izvršena zlodjela, nisu krivi? Sudeći prema toku uobičajene sudske procedure, očito je da se obično polazi od prve psihološke pretpostavke ili uvjerenja i u skladu sa polaznim stavom poduzimaju se odgovarajuće pravne mjere. Rjeđe se polazi od druge, psihološki moguće, pretpostavke: zločinci, posebno ratni

zločinci, se **ne osjećaju krivim za zlodjela**. Ponašanje većine ratnih zločinaca u ranijem, Nirnberškom procesu i sadašnjem, Haškom, nedvosmisleno ukazuje na opravdanost nepostojanja uvjerenja o *odgovornosti za svjesno vršena zlodjela*. Vidljivo je to i iz njihovih prvih izjava i iskaza u toku sudskog procesa. Oni, ne samo da ne ispoljavaju znake osjećanja grižnje savjesti, već uporno brane "pravednost" svojih genocidnih činova. U njihovoj svijesti je utkano uvjerenje da nisu u pitanju zločini već "pravedna djela". Oni nose u sebi i saznanje da su njihovi, namjeravani ili izvršeni zločini unaprijed oprosteni i da su i od svjetovnih i vjerskih dostojanstvenika bili, za zločine, *pohvaljivani i nagrađivani*." (Dizdarević, I., 2003., str. 138.)

Raskorak između učinjenih zločina i uvjerenja zločinaca

Kako je moguće objasniti ovaj očiti raskorak između stvarnih zločina i uvjerenja zločinaca o svojoj nevinosti? Bez temeljnih psihobiografskih studija o strukturi ličnosti i načinima ideološkog oblikovanja svakog pojedinca optuženog za zločin genocida vrlo je otežano spoznavanje svih onih psihosocijalnih determinanti koji su doprinijeli ispoljenim vidovima genocidnog ponašanja. Međutim, moguće je na temelju ranijih, naučnih i iskustvenih spoznaja, ukazati na psihosocijalne činitelji koji su, u okolnostima državnih priprema za genocid nad nesrbima, posebno nad Bošnjacima Jugoslavije, manifestno ili laterntno djelovali. Oni koji su, iz razno raznih razloga, skrivali svoje agresivne pobude i brižljivo njegovane predrasude i stereotipe o Bošnjacima kao "Turcima " ili "poturicama", su ih mogli uz odobravanje i pohvaljivanje, u psihološkoj atmosferi kakave je propagandom stvorena, ostvarivati. Teži uvjeti života i oživljeni mitovi koji su se, kako se dan početka oružane agresije približavao, sve dublje urezivali u svijest i ponašanje masa, su, također, sužavali prostor izlaska iz okolnosti koje su idejni tvorci i planeri genocida željeli i očekivali. "Jedini izlazak" je mogao biti samo genocid. Kada se protjeraju ili poubijaju narodi, "koji su krivi" za patnje srpskog naroda (Bošnjaci i Hrvati) bit će ostvareni i "ekonomsko blagostanje" i duhovni procvat, od drugih "gušenih", "nebeskih vrijednosti" Srba. Genocidne pobude su buđene i podsticane i mjerama koje su bile i emotivne primamljive i logički uvjerljive. U stvorenoj atmosferi se osjećalo da su izvori legitimiteta za zločin sadržani i u političkim odlukama vladajućeg režima i u planovima i

aktivnostima nevladinih organizacija. Intelektualci i vjerski dostojanstvenici su, pored ideologa "Velike Srbije" i brojnih sljedbenika Slobodana Miloševića, "nepogrešivog" vožda, su uvjeravali gledatelje, slušatelje i čitatelje da su Srbi stoljećima "ugrožavani" i to ne zato što su slabi, već zato što su "duhovno uzvišeni", što su pripadnici "nebeskog naroda", što im drugi zavide na njihovoj "časnosti" i "viteštvu".

Koliko su individualne sklonosti ka zločinu genocidu ili mjere propagande koje su u sebi sadržavali sve ono što je opravdalo zločin genocid ili pak, općenito rečeno, interakcija osobnih i društvenih determinanti doprinijele lažnim iskazima planera i izvršitelja genocida kojima se sada sudi u Haagu nije moguće, bez serioznih psiholoških ispitivanja, pouzdanije odmjeriti stupanj njihovog uticaja. Međutim, sigurno je da su oni značajno doprinijeli njihovom poimanju sebe kao pravednika, kao osoba koji su progonjali, mučili i ubijali druge samo zato što su drugačije nacionalnosti ili vjere i to, kako tvrde, radi odbrane srpskog naroda od "pripremanih zločina njima namjenjenim". Oni misle i intimno vjeruju da ne treba da priznaju da su krivi i da se, zbog toga, pokaju, jer njihova djela nisu zločini već činovi "ostvarene pravde."

Da li će opće otrežnjavanje srpskog naroda, ako do njega dođe, pomoći onima koji budu osuđeni za ratne zločine ili zločine genocida, da preispitaju i promjene svoja uvjerenja o svojoj krivici i krivici njihovih nalogodavaca? Da li će, dani, mjeseci i godine koji će provesti u jednom od zatvora u Evropi, biti za njih godine razmišljanja o svemu onom što su činili, o djelima koji se, u međunarodnom pravu, tretiraju kriminalnim djelima, djelima ratnog zločina ili genocida? Da li će zapaziti i shvatiti da je "rđava radnja proistekla iz nesavladivih, "iracionalnih" impulsa u čijim se "kandžama" on osjećao bespomoćan. U sećanjima na tu situaciju verovatno se jačina tih impulsa neće u potpunosti repredokuvati i to takođe može da dovede do tle da nam se kasnije u većoj meri čini da jedan akt zaslužuje osudu. Intenzitet osećanja kajanja može biti posle mnogo godiuna krajnje snažan. Jedan od izvora intenzivne uznemirenosti koji prati kajanje leži u svesti o nemoći da se ranije počinjena dela poprave, "Sada je sve prekasno; ništa ne mogu sada da učinim da stvar ispravim!" Ta vremenska perspektiva okrenuta prošlosti prestavlja kritičnu karakteristiku situacije u kojoj se kajanje javlja." (Kreč, D., Kračfeld, R., 1976., str. 253.)

Kolektivna i (ili) individualna odgovornost

U toku, i nakon, suđenja glavnim planerima i izvršiteljima genocida nad Jevrejima u Nirnbergu (1945), vođeni su dijalozi i između stručnjaka (pretežno pravnika) i između laika o individualnoj i kolektivnoj odgovornosti. U posljednjoj deceniji dvadesetog stoljeća nastavljani su dijalozi o, skoro, identičnim problemima. Razlozi za nastavak dijaloga o **kolektivnoj i individualnoj odgovornosti** su rezultirali iz događaja koji su odigrali u zadnjoj deceniji dvadesetog stoljeća, u Ruandi i Bosni i Hercegovini. U Ruandi su Hutui, u periodu između aprila i juna 1994. godine, pobili oko 800.000 Tutsa na svirep i grozomoran način. U Bosni i Hercegovini srpski nacionalisti su nad brojnim Bošnjacima, u periodu od 1992. do 1995., također, izvršili pokolj koji, po animalnosti samog čina i po širini i dubini individualnih i društvenih posljedica koje su rezultirale iz njega, prevazišao je sve do tada, u Evropi i šire, zabilježene genocide. Načini izvršavanja mnogobrojnih zločina genocida ukazuje na potrebu pouzdanijeg procjenjivanja broja zločinaca koji su zločine planirali i (ili) realizirali. Ako su, naprimjer, u pitanju zločini genocida izvršeni nad Bošnjacima, teško je povjerovati da su ih izvršili samo oni koji se sada nalaze u Haagu i koji se nalaze na zatvorenim ili objelodanim listama i za kojima se sada traga. Glavni planeri i naredbodavavci jesu krivi ali ne mogu biti nedužni i oni koji su ih slijepo slijedili i činili sve ono što je od njih traženo. A njih, sigurno je, nije mali broj. Ove činjenice, zagovornici kolektivne odgovornosti, smatraju uvjerljivim dokazima. Oni koji su planirali i vršili masovne zločine ne bi takve mjere poduzimali da nisu imali ispoljenu ili prećutnu podršku većine. Slobodan Milošević i njegovi najbliži saradnici nisu mogli planirati i realizirati genocid nad nesrbima da nisu imali bezrezervnu podršku srpskog naroda. Rezultati tajnih glasanja su reljfnu ilustracija stavova glasača o ličnosti i politici Slobodana Miloševića. Samo rijetki pojedinci su ispoljili svoje neslaganje sa njegovim velikodržavanim pretenzijama i genocodnim planovima. Pitanja je da li će i presude koju će, Međunarodni sud u Haagu, izreći Slobodanu Miloševiću i drugim optuženim za njihove ratne zločine ili zločine genocid značajno promijeniti formirana destruktivna uvjerenja većine. Međutim, nakon presude svim glavnim planerima i izvršiteljima ratnih zločina i zločina genocida, u novoformiranoj državi, Srbiji i Crnoj Gori, ponašanje drugih izvršitelja zločina, kojima još nije

suđeno, neće biti isto. Moguće je očekivati, makar u rudimentu, pojavu osjećanje krivice kod određenih slojeva srpskog naroda. Da li će osjećanje krivice biti praćeno i potrebom traženja oprosta od pripadnika naroda nad kojima je izvršen genocid, što bi bio značajni pokazatelj osude planera i izvršitelja genocida, teško je predvidjeti. Teško je predvidjeti, jer su planeri genocida usađivali duboku mržnju u svijest svojih građana, uvjerali ih u opravdanost progona i ubijanja "tradicionalnih neprijatelja srpskog naroda" i raspirivali u njima atavističke pobude da jedino Srbin može biti prijatelj Srbinu. I zato uticaj toka i ishoda suđenja na doživljaj osjećanja krivice ne može biti u onkavim razmjerama kako neki očekuju da bi mogao biti. Jedan od važnih razloga za to je nesumnjivo i činjenica što je "tokom ratova u Hrvatskoj i Bosni desetine hiljada ljudi angažovano u procesu etničkog čišćenja. Ne samo da je veliki broj građana učestvovao u hvatanju, zatvaranju i zlostavljanju pritvorenika, već je mnogo veći broj seljaka i građana doprinio tome otimajući imovinu i zauzimajući domove onih koji su pobijeni ili oterani. Opravdavajući svoja dela sebi samima, prirodno je da oni omrznu žrtve i da prikazuju one koje zlostavljaju kao oličenje zla: mudžahedine, islamske fanatike, ustaše, četnike i tako dalje, i tako dalje.

To što je veliki broj ljudi učestvovao u zlodelima pokreće sledeće pitanje: da li u suđenje šaćici glavnih kriminalaca i njihovo kažnjavanje zapravo doprinosi individualizovanju kriminalne krivice? Ako su vođe u bivšoj Jugoslaviji i Ruandi namerno uvukle hiljade drugih u svoje zločine, relativno mali broj suđenja visokim zvaničnicima ipak može biti odgovarajuće reagovanje na to. Oni kriminalci koje ne bude moguće izvesti pred sud znaće da je njihovim vođama suđeno i da je, shodno tome, i njihovo ponašanje izloženo osudi. Krivično gonjenje o osuda onih koji su komandovali i podsticali na zločine doprineće tome da se hiljade - ili desetine hiljada- drugih suoće sa sopstvenom političkom, moralnom i metafizičkom krivicom." (Nejer, A., 2002., str. 280.) Bez obzira u kojem će stepenu, planeri i izvršiooci genocida nad Bošnjacima, ispoljiti osjećanje krivice i kajanja Bošnjaci, kao najveće *žrtve genocida, ne smiju zaboraviti* ono što su im nosioci zla iz Srbije i Hrvatske nanijeli. Ustvari "nijedan detalj stradanja i patnje Bošnjaka - nijedna žrtva, džamija, biblioteka ili koji drugi srušeni objekat - ne smije biti zaboravljen, niti ostati nezabilježen. Sve se mora zapisati i pred savjest čovječanstva i sud historije staviti, da bude znano ko je agresor, a ko stradalnik, ko je napadač,

a ko branitelj, ko je terorist, pljačkaš i razbojnik, a ko rodoljub. Fašizam nije pobijedio u Bosni i Hercegovini usprkos planovima i srpskog i hrvatskog velikodržavlja usmjerenim na njenu razgradnju i uništenje." (Omerdić, M., 1999., str. 13.)

Očito je da je broj izvršitelja, pomagača i očevidaca genocida zaista velik. Sudeći prema sadašnjim ishodima hapšenja ratnih zločinaca i dužine sudskog postupka, nemoguće je očekivati da će većem broj optuženih za ratne zločine ili zločine genocida biti izrečene zaslužne kazne. Očekivati je, nažalost, da će neki od njih doživjeti duboku starost a da neće biti kažnjeni za svoja zlodjela. I danas, nakon pedeset godina, se hapse pojedinci koji su bili planeri ili izvršitelji holokausta. Zato je privođenje što većeg broja izvršitelja zločina sudu pravde od prioritetnog društvenog značaja. Ostvarenje masovnijeg hapšenja zločinaca ima poseban značaj za žrtve zločina. Oni, sa punim pravom, traže efikasnije hvatanje zločinaca i naglašavaju da je suđenje većem broju zločinaca bitan preduvjet pomirenja i suživota. I "osjećanje trajne žalosti zbog gubitka najbližih je praćeno spoznajom da ubice još uvijek nisu privedeni sudu pravde. Neki od njih se slobodno kreću i ne osjećaju grižnju savjest zbog nanesene patnje drugim ljudima, najčešće svojim susjedima. Dosadašnji rezultati procesuiranja u Haagu pokazuju da je izrazito mali broj ratnih zločinaca priznalo svoja zlodjela. Očekivati je da će se broj priznanja za ratne zločine i kajanja povećavati a to će, svojom unutrašnjom logikom, povećati svijest o potrebi oprostaja. *Oprostaj je moguć i opravdan, nakon iskrenog priznanja i kajanja. Tragovi genocida su se duboko usjekli u memoriji pojedinaca i naroda. Bošnjaci koji su duboko i neposredno doživjeli progone, mučenja, sadistička silovanja i, individualna i masovna, ubijanja ne mogu, a niti hoće, bilo kada zaboraviti ove grozomorne zločine.* U svojoj dugoj povijesti nisu ispoljavali nagon za osvetom i odmazdom pa to ne žele ni sada. Oni samo traže da se svakom ratnom zločincu odmjeri odgovarajuća kazna za učinjena zlodjela. Očekuju i da će, među onima kojima se sada sudi i kojima će se, nakon hapšenja ili dobrovoljne predaje, suditi porasti broj pojedinaca koji će priznati zločine, ispoljiti kajanje i tražiti oprostaj. Pravedna presuda i kajanje su prvi preduvjet pomirenja, ali ne i zaborava." (Dizdarević, I., 2003. str. 143.)

LITERATURA

1. Baron, R., Byrne D. (1994): *Social Psychology*, Allyn and Bacon, New York
2. Bojl, F. (2000): *Bosanski narod optužuje za GENOCID*. Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo.
3. Cigar, N. (1998): *Genocid u Bosni -Politika "etničkog čišćenja"*. Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo.
4. Cigar, N. (2000): *Uloga srpskih orijentalista u opravdavanju genocida nad Muslimanima Balkana*. Institut za istraživanja zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo.
5. Cigar, N. (2002): *VOJISLAV KOŠTUNICA i budućnost Srbije*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo.
6. Čekić, S. (1996): *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu*. Mag, Sarajevo.
7. Dizdarević, I. (1998): *Barbari su bili bolji*. Compact, Sarajevo.
8. Dizdarević, I. (2003): *Nezaborav usjeklina genocida*. Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo.
9. Gutman, R. (1995): *Svjedok genocida*. Vijeće Kongresa bosanskomuslimanskih intelektualaca, Sarajevo.
10. Gutman R., Rieff, D. (1999): *Crimes of War*. W.W.Norton and Company ltd, London
11. Kreč, D., Kračfeld, R. (1976): *Elementi psihologije*. Naučna knjiga, Beograd
12. Nejer, A. (2002): *RATNI ZLOČINI: brutalnost, genocid, teror i borba za pravdu*. Samizdat FREEB92, Beograd.
13. Omerdić, M. (1999): *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992-1995)*. El-Kalem, Sarajevo
14. Staub, E. (1989): *The roots of evil*. Cambridge University Press.
15. Stevanović, V. (2001): *Milošević, jedan epitaf*. Bemust, Sarajevo.
16. Šiber, I. (1998): *Osnove političke psihologije*, Zagreb.
17. Trebjašanin, Ž. (2001): *Rečnik psihologije*. Stubovi kulture, Beograd

الشعور بالحسرة والندم من قبل المخططين والمنفذين للإبادة الجماعية خلاصة البحث

قام القوميون الألمان المتطرفون أثناء الحرب العالمية الثانية بالإبادة الجماعية لغير الألمان وخاصة اليهود. شرد كثير من الأبرياء، كما عذب شنق وأحرق عدد كبير منهم. وجرت جريمة الإبادة الجماعية على مسلمي البوسنة والهرسك بشكل أكبر وأفظع. قام الصرب المتطرفون بتهجير وتعذيب وقتل المسلمين البوسنويين في أعداد كبيرة. لم يكن لهم ذنب لدى المخططين والمنفذين لهذه الجرائم سوى أنهم بوشناق مسلمون.

وقام هذا البحث بمقارنة الاعترافات التي أدلى بها مجرمو الحرب الذين حوكموا سنة 1945 في مدينة نينبورغ والاعترافات التي أدلى بها المجرور الذين يحاكمون في مدينة هاغ هذه الأيام. ولا توجد فوارق بين تصريحاتهم حيث يزعم أكثرهم بأنهم لا يشعرون بالذنب وأنهم قاموا بواجبهم في سبيل الدفاع عن شعبهم وحمايتهم عن المسلمين المجرمين. ويمكن حدوث العفو من البوسنويين في حالة واحدة فقط، إذا ندم المخططون والمنفذون لهذه الجرائم حقيقة وطلبوا العفو من ضحاياهم علنا. وإذا حدث هذا فيمكن أن يحدث العفو ولكن الجروح العميقة التي جنتها هذه الجرائم لا يمكن ولا ينبغي نسيانها.

THE FEELING OF GUILT AND REMORSE AMONG THOSE WHO PLANNED AND COMMITTED GENOCIDE

Summary

During WWII the German fascists committed genocide against the non-Germanic peoples, especially the Jews. Many innocent people were expelled from their homes, physically and psychologically tortured, and a great number of them were hanged or burned alive. During the aggression on Bosnia and Herzegovina a far more atrocious genocide was committed against the Bosniaks. The Serb nationalists mercilessly persecuted the Bosniaks, tortured them in concentration camps and prisons, and killed them in large numbers. The only crime of the Bosniaks was that they were "guilty" for being who they always were – Bosniaks, and because, in terms of their religious conviction, they considered themselves Muslims.

This paper analyses the statements and the behavior of war criminals who were put on trial in Nuremberg in 1945 and those who are now on trial in the Hague. When comparing the statements of Germans who planned and committed genocide and those among the Serbs who did the same, there are no differences. Most of the war criminals do not show any feelings of guilt or remorse for the committed crimes. They even think that they are not guilty at all because they consider the war crimes they committed "righteous deeds." They were only, as they say, defending the Serb people from the "attacks and the persecution of the Turks." It is possible to expect forgiveness only if those who planned and committed genocide against the Bosniaks show sincere remorse and ask for forgiveness. For those who show remorse and ask for forgiveness it is possible to expect forgiveness, but the deep scars of genocide cannot be forgotten nor is it psychologically possible to forget them.